

УДК 94(5):94(47+57)''196/198''(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-24>**Ковальков Олександр,**

доктор історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університету

імені Володимира Винниченка

KovalkovAlex@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-2344-3050

Савченко Олексій,

кандидат історичних наук,

провідний науковий співробітник,

Скарбниця Національного музею історії України

Alexey89xzy@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8132-3204

ПОЛІТИКА СРСР НА ДЕКОЛОНІЗОВАНОМУ СХОДІ В 1960–1980-х РОКАХ: НЕОКОЛОНІАЛІЗМ, ТЕОРІЯ «СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ» ЧИ ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ПІДХІД?

Проаналізовано історіографічні концепції, які використовувалися для тлумачення політики СРСР щодо деколонізованих держав Азії та Африки, та з'ясовано перспективи її вивчення із застосуванням теоретично-методологічних принципів постколоніального підходу.

З'ясовано, що панівні в роки «холодної війни» в західному й радянському суспільствознавстві теорії неоколоніалізму й «соціалістичної орієнтації» вивчали досвід імперсько-колоніальної взаємодії держав «першого» та «третього» світів. Оскільки класична колоніальна теорія нерозривно пов'язувала поняття «капіталізм» і «колоніалізм», то на Радянський Союз та його відносини із залежними державами й регіонами вона не поширювалася. Започаткований уже класичними працями Е. Саїда постколоніальний підхід також, принаймні в його первинному, культурологічно-літературознавчому, варіанті, зосереджувався на вивченні особливостей та наслідків колоніального панування в різних регіонах світу насамперед Британської і Французької імперій. Розпад СРСР та «світової соціалістичної системи» сприяв пожевавленню імперіологічних студій і поступового перенесення постколоніального дискурсу на терени колишніх Російської імперії та Радянського Союзу. У 1990-ті роки в Україні відбувся «постколоніальний бум», коли українські літературознавці діаспори, а згодом і вітчизняні вчені вивчали різні аспекти культурних наслідків російського-радянського панування в Україні. На початку ХХІ ст. завдяки працям Д. Мура, Е. Томпсон та ін. постколоніальний підхід остаточно поширився на вивчення історії Російської та радянської імперій, а також сателітів СРСР у Центральній та Південно-Східній Європі. Аналіз засадничих принципів політики Радянського Союзу в державах Азії та Африки, які визначалися як «держави соціалістичної орієнтації» (механізми політичної домінації та контроль над внутрішньою і зовнішньою політикою, нав'язування економічної та культурно-ідеологічної залежності, використання суверенних держав для задоволення власних геополітичних інтересів тощо) довів виправданість використання постколоніального підходу до її вивчення й тлумачення. Це, своєю чергою, створює значні перспективи конкретно-історичних досліджень цього складника новітньої історії країн Азії та Африки та зовнішньої політики Радянського Союзу.

Ключові слова: імперіалізм, історіографія, неоколоніалізм, постколоніалізм, Радянський Союз, «соціалістична орієнтація».

Розпад Радянського Союзу і демонтаж «світової соціалістичної системи» пожевавили вивчення різних форм колоніального панування й імперських утворень, яке вийшло за межі дослідження досвіду «класичних» колоніальних імперій. В українській та західній суспільній думці поступово утвердився погляд на СРСР як на імперську силу, яка, утім, відрізнялася від

західних імперій нового й новітнього часу. Агресивна зовнішня політика пострадянської Росії, кульмінацією чого стала розв'язана у 2014 р. й ескалована в лютому 2022 р. війна проти України, спрямована насамперед на відновлення статусу наддержави, а насправді – на реінкарнацію імперії у кордонах кінця XIX–XX ст. Примітно, що, стикнувшись з протидією з боку України й західного світу, Москва шукає підтримки на «Глобальному Півдні», значна частина якого ще пів століття тому перебувала у сфері впливу Радянського Союзу. Усе це актуалізує вивчення засад і принципів політики Кремля в країнах Азії та Африки в постколоніальну добу, в умовах глобальної цивілізаційної «холодної війни», яка нині відроджується, хоча й у нових формах та з іншою конфігурацією учасників.

Традиційні підходи до вивчення колоніалізму й імперіалізму, які тривалий час панували в історичній і політологічній науках, зосереджувалися на західному імперському досвіді й здебільшого обходили російсько-радянську історію панування над підкореними країнами та територіями. Значного імпульсу до перегляду такого підходу надав постколоніальний дискурс, який на межі XX–XXI ст. поступово відійшов від літературної критики й посів панівні позиції у вивченні різних форм колоніалізму та імперіалізму. Під впливом уже класичних досліджень Е. Саїда (Саїд Е., 2007; Саїд Е., 2001) та численних праць учених із США, Європи та країн «Глобального Півдня», які мають колоніальне минуле (Беккер С., 2004; Вулф Л., 2009; Йобст К., 2013; Мукгерджі А. П., 1996; Слемон С., 1996; Співак Г. Ч., 1996; Суни Р., 2004; Томпсон Е., 2006; Фігуейра Д., 1999; Хаген фон М., 2004; Hagen von M., 2014; Moore D. C., 2001; Shohat E., 1992 та ін.), постколоніалізм зацікавив українських літературознавців, спочатку з діаспори (С. Величенко, 2005; Павлишин М., 1997; Павлишин М., 2014; Шкандрій М., 2004), а потім в Україні (Грабовська І., 2008; Грабовська І., 2009; Гундорова Т., 2014 (а); Гундорова Т., 2014 (б); Дитина Т., 2013; Забужко О., 1999; Сеник Л., 2009; Сінченко О., 2014; Федунь О., 2001; Чобанюк М., 2005; Юрчук О., 2013 та ін.). Згодом постколоніалізм вийшов за межі літературної критики й став засобом переосмислення історії України (Гісем І. І., 2016; Гнатюк О., 2005; Рябчук М. Ю., 2013; Рябчук М., 2011) та предметом політологічних (Баталов О. А., 2016), історіографічних і методологічних (Долід В. В., 2012; Євтушенко С., 2017; Іванишин П., 2011; Кузін М., 2015; Северин Н. В., 2017; Троян С. С., 2012; Троян С. С., 2015 (а); Троян С., 2015 (б); Троян С., 2014) студій. На межі XX–XXI ст. зацікавленість постколоніалізмом поширилась і на частину російського суспільствознавства (Голубкина С. Е., 2016; Шишков В. В., 2013 та ін.). Особливої згадки вартий дослідницький центр *Ab Imperio* (Казань)¹. Наслідком стало застосування постколоніального підходу до вивчення історії Російської та Радянської імперій та наслідків їх колоніальної політики для України та інших підпорядкованих Москві територій, залучення до цього широкого кола як власне історичних, так і літературних джерел, а також перенесення дослідження російсько-імперських впливів на країни Центральної та Південно-Східної Європи. Утім, великі території Азії та Африки, які перебували під кремлівською домінацією, наразі залишаються поза дослідницьким полем постколоніальних та імперіологічних студій.

Метою статті є аналіз історіографічних концепцій, які використовувалися для тлумачення політики СРСР щодо деколонізованих держав Азії та Африки, і з'ясування перспектив її вивчення із застосуванням теоретично-методологічних принципів постколоніального підходу.

Чи не найбільш значущим процесом, який докорінно змінив світ у другій половині XX ст., стала деколонізація – розпад колоніальної системи та утворення на її місці нових суверенних держав. Упродовж 1950–1970-х рр. на політичній карті світу сталися найбільш масштабні зміни за всю писемну історію людства: на мапі Азії (включно з колишніми центральноазійськими республіками СРСР) сьогодні налічується 47, а Африки – 55 країн. Загалом же після Другої світової війни кількість суверенних країн у світі зросла втриє. В умовах «холодної війни»

¹ Прикладом може слугувати збірник статей: *Новая имперская история постсоветского пространства* / под ред. И. В. Герасимова и др. Казань: Центр исследований национализма и империй, 2014. 652 с.

колишні колонії в Азії та Африці, разом з країнами Латинської Америки, сформували т. зв. «третій світ» – на додачу до «першого» – «капіталістичного», і «другого» – «соціалістичного».

Більшість цих держав прийшла до незалежності з потворними сировинно-монокультурними економіками, нездатними бодай якось конкурувати з розвинутими країнами. Утім, ще в 1960-ті рр. існувала переконаність у можливості подолання економічної відсталості, найбільш ефективним шляхом чого вважалася реалізація концепції «наздоганяльного розвитку». Припускалося, що молоді держави, насамперед східні, здійснюватимуть форсовану індустріалізацію, поставлять на світові ринки конкурентоспроможну продукцію, що дасть їм змогу подолати відставання, розв'язати соціальні проблеми, забезпечити своїм громадянам достойний рівень життя. Низка держав сподівалися на кредити й новітні технології від колишніх метрополій і США. Утім, лише Японії та небагатьом державам Східної і Південно-Східної Азії (т. зв. новим індустріальним країнам) це вдалося. Відставання ж решти держав лише пришвидшилося. Тоді як держави «першого світу» переживали науково-технічну революцію, більшість держав Азії, особливо Африки, залишалися аграрно-сировинними за структурою своєї економіки.

Тож головним завданням, яке постало перед деколонізованими країнами Сходу, було подолання економічної відсталості. Держави, у яких ринкові елементи вкоренилися достатньо глибоко, сподівалися розв'язати цю проблему шляхом прискореної ринкової модернізації. Частина країн стала на шлях «некапіталістичного розвитку», або «соціалістичної орієнтації». Цей вибір багато в чому був зумовлений реаліями біполярного світу й орієнтацією в зовнішньополітичній, соціально-економічній, військовій та політико-ідеологічній сферах на одного зі світових лідерів – США чи СРСР. Оскільки «холодна війна» була насамперед війною ідеологічною, це протистояння екстраполювалося й на суспільно-політичну та історичну науку як у Радянському Союзі, так і на Заході. Результатом стало вироблення кон'юнктурних теорій, покликаних втиснути в панівні ідеологічні парадигми тогочасні реалії.

У суспільно-політичній та історичній науці СРСР і тих держав, у яких марксизм був безальтернативною ідеологією, у 1960–1980-х рр. запанувала теорія неоколоніалізму. Вона випливала з ленінської концепції колоніалізму, згідно з якою він був невід'ємним атрибутом капіталізму й без експлуатації колоній та залежних територій останній як система був неможливий². В. Ленін виокремив три стадії колоніалізму: 1) «торговельний колоніалізм» (початок XVI – середина XVIII ст.), що характеризувався «гонитвою за колоніальними товарами» для вивезення їх до Європи; 2) «колоніалізм епохи промислового капіталу», або «колоніалізм періоду першого етапу промислового перевороту», або «період експлуатації засобами промислового капіталу» (друга половина XVIII – кінець XIX ст.); головним методом експлуатації колоній і напівколоній тоді був експорт до них товарів з метрополій; 3) «колоніалізм епохи імперіалізму», або «колоніалізм періоду монополістичного капіталу», або «колоніалізм періоду другого етапу промислового перевороту»; основним засобом експлуатації тоді було вивезення капіталу до колоній та напівколоній.

Деколоніальні ідеї використовувалися в СРСР як інструмент культурного, ідеологічного, політичного, а подеколи й військового протистояння в «холодній війні». Під час та після деколонізації деякі лідери новоутворених держав Азії та Африки звинувачували колишні метрополії та США в нових методах колоніальної експлуатації – «неоколоніалізмі». Ці закиди швидко підхопили радянські теоретики, що й зумовило обґрунтування вже до кінця 1960-х рр. цілісної теорії неоколоніалізму. Уважається, що цей термін уперше вжив перший президент республіки Гана Кваме Нкрума в праці «Неоколоніалізм як остання стадія імперіалізму»³. Згодом ця дефініція ввійшла в ужиток задля пояснення зовнішнього втручання у справи слаборозвинутих

² Ленін В. І. Империализм, как высшая стадия капитализма. *Ленин В. И. Полное собрание сочинений*. Т. 27. Москва, 1969. С. 385–396.

³ Nkrumah K. *Neo-Colonialism, The Last Stage of Imperialism*. London, 1965. URL: <https://www.marxists.org/subject/africa/nkrumah/neo-colonialism/index.htm> [7. 02. 2025].

держав. У роки «холодної війни» «боротьба проти неоколоніалізму» була стрижнем зовнішньої політики Радянського Союзу та багатьох країн Африки, Азії та Латинської Америки.

В історіографії СРСР теорія неоколоніалізму остаточно сформувалась у 1970-х рр.⁴ Під ним розумілася політика «імперіалістичних держав» щодо країн «третього світу», форми, методи і засоби збереження їх залежного становища, нав'язування їм капіталістичного шляху розвитку. Головні принципи теорії зводилися до таких тез: 1) неоколоніалізм – це нова політика поневолення імперіалізмом молодих держав; 2) оскільки капіталізм без колоніалізму неможливий, неоколоніалізм є неминучим; 3) історичною передумовою неоколоніалізму є розпад колоніальної системи й постання на її місці нових суверенних держав; 4) наслідком політики неоколоніалізму є експлуатація, а не розвиток, поглиблення прірви між бідними й багатими країнами; 5) в умовах «холодної війни» неоколоніалізм тлумачився як антикомунізм, як засіб перешкоджання світовому тріумфу «соціалістичної системи».

Як аргументи на користь безперспективності такого шляху розвитку молодими країнами Сходу марксистські вчені наголошували на тому, що: 1) капіталізм як система давно пройшов свій зеніт і переживав кризу, а тому не здатен запропонувати ефективну соціальну модель; 2) капіталізм, що породив колоніалізм, сприймався народами звільнених держав як несправедливий, базований на економічному й національному поневоленні, тому не здатен подолати їх відставання.

У радянському сходознавстві в межах теорії неоколоніалізму панівною стала «теорія залежного розвитку». Згідно з нею, «імперіалізм» закріплює нерівноправне становище нових держав у міжнародному розподілі праці, нав'язує таку модель розвитку, яка дає йому змогу, як і раніше, використовувати країни, що розвиваються, як аграрно-сировинний придаток і ринок збуту своєї продукції. Як наслідок – неоколоніалізм є хибним шляхом, а країни, що обрали ринкову модель, приречені на занепад та поневолення. Тож єдиною альтернативою була «соціалістична орієнтація» (про неї нижче).

Різні підходи до неоколоніалізму (утім, цей термін вживався рідко) розвивались і на Заході. Тривалий час панівною там була концепція «модернізації». Згідно з нею, новоутворені держави потребували модернізації власних структур за підтримки провідних держав, що відкрило б для них шлях до прогресу. Так, панівний у марксистській теорії термін «експлуатація» щодо взаємин між державами «першого» й «третього» світів змінився поняттям «співпраця». У колишніх метрополіях також розвинулися похідні від колоніальних ідеологій XIX ст. теорії т. зв. патерналістського неоколоніалізму. Згідно з ними й зі здобуттям незалежності колишні колонії потребували опіки з боку колишніх метрополій, які колись узяли на себе відповідальність за долю підвладних їм народів. Цим виправдовувалися домінація колишньої метрополії, її втручання у внутрішні справи колишніх колоній. Аргументами на користь орієнтації нових держав на «колективний Захід» були такі: 1) економіка колишніх колоній була тісно прив'язана до економік метрополій, інтегрована до світового господарства; 2) у державах Сходу були слабкі прошарки, які б могли стати агентами соціалістичної перебудови суспільства, навпаки, більшість тяжіла до західних стандартів, способу життя, культури; 3) «ліві» догмати були нездатні конкурувати з поширеними в Азії та Африці націоналістичними та релігійними ідеями.

Водночас у західній історіографії розвивалися теорії, співзвучні з марксистським баченням неоколоніалізму. Чи був кінець імперій також кінцем імперіалізму, чи він був його продовженням в іншому вигляді? Такі питання породили «теорію залежності». Її обґрунтував у 1947 р. аргентинський економіст Р. Пребіш, а в 1960-х рр. розвинули дослідники Латинської Америки з обох Америк. Вони констатували незмінність проблем регіону: бідність, соціальна нерів-

⁴ Див.: Брутенц К. Н. *Освободившиеся страны в 70-е годы*. Москва, 1979; Волков М. Я. *Распад колониальной системы империализма*. Москва, 1978; Кива А. В. *Национально-освободительное движение: Теория и практика*. Москва, 1989; Мнацаканян М. *Колониализм и его исторические формы*. Москва, 1976; Ульяновский Р. А. *Очерки национально-освободительной борьбы. Вопросы теории и практики*. Москва, 1976 та ін.

ність, зовнішні борги, панування іноземного капіталу і доводили, що ці біди були результатом не браку розвитку, а недорозвитку. Згодом теорію, створену для Латинської Америки, перенесли на вивчення постколоніальної історії всього «третього світу». Взірцевим дослідженням у її межах стала праця «лівого» історика з Гайани В. Родні «Як Європа недорозвинула Африку» (Весселінг Г., 2013, с. 111). Впливовою також була теорія «неформальної імперії», яку підхопили послідовники започаткованого класичними працями Е. Саїда (Саїд Е., 2001; Саїд Е., 2007) постколоніалізму з його тезами про те, що для імперсько-колоніальної політики не потрібні «офіційні» імперії і що будь-яка політика з позиції сили (байдуже, економічної чи політичної) є імперіалістичною. По завершенню «холодної війни» і зникнення «соціалістичного табору» теорія «третього світу» втратила свій сенс. Тож на зміну різним тлумаченням колоніалізму прийшов постколоніальний дискурс, який до переважно економічних форм панування розвинених держав над постколоніальною периферією додав різні практики культурної, ідеологічної, ментальної домінації (про це нижче).

Не складно побачити, що всі неокolonіалістські концепції (як і постколоніальний дискурс) вивчали досвід відносин держав «першого» світу з «третім». А як щодо СРСР та тих молодих держав Азії та Африки, які в розпал «холодної війни» спільно з ним голосували в ООН? Якою була політика Москви в державах Сходу та як її можна пов'язувати з проблемою неокolonіалізму? Кремль підтримував визвольні рухи в колоніях, чим об'єктивно сприяв деколонізації. Чимало нових держав в умовах «холодної війни» орієнтувалися на СРСР. Допомога з боку Москви та проголошена прихильність марксистсько-ленінській ідеології панівних еліт країн, що звільнилися, поставило на порядок денний питання про шлях їх розвитку. Однієї орієнтації на СРСР і дружби з ним було недостатньо, щоб оголосити ці країни «соціалістичними»: рівень їх соціально-економічного розвитку суперечив марксистській концепції про можливості переходу до соціалізму лише через капіталістичну формацію. Тому для таких держав була вироблена теорія «соціалістичної орієнтації». Ішлося про доволі широкий список країн, які можна поділити на групи: 1) держави, у яких при владі перебували «марксистсько-ленінські» партії: Ангола, Афганістан (за правління Народно-демократичної партії Афганістану), Бенін, Народна Демократична Республіка Ємен, Народна Республіка Кампучія, Демократична Республіка Конго (Заїр), Мозамбік, Сомалі (до 1977 р.), Ефіопія; 2) країни, які дотримувалися немарксистських теорій соціалізму за умов дружнього курсу щодо СРСР: Алжир, Бангладеш, Бірма (М'янма), Буркіна-Фасо, Гайана, Гана (за К. Нкрума), Гвінея, Гвінея-Бісау, Гренада, Єгипет (за Г. А. Насера та раннього А. Садата), Індонезія (за А. Сукарно), Ірак (до початку 1980-х рр.), Кабо-Верде, Лівія, Малі, Сан-Томе і Принсіпі, Сейшельські острови, Сирія, Танзанія, Чилі (за С. Альєнде), Зімбабве. Держави другої групи також визначали країнами, «що йдуть шляхом соціалістичного прогресу», або «некапіталістичним шляхом».

У радянському суспільствознавстві чітко розрізняли соціалістичні країни Азії (Монгольська Народна Республіка, Китайська Народна Республіка, Корейська Народно-Демократична Республіка, Демократична, а після об'єднання – Соціалістична Республіка В'єтнам, Лаоська Народно-Демократична Республіка) і країни «соціалістичної орієнтації». На Заході такої градації не було: усі прорадянські режими були «соціалістичними», а панівні в них партії – «комуністичними». У СРСР же така класифікація впливала з типології революцій, які, з погляду марксистів, були стрижнем історичного процесу та прогресу. Уважалося, що шлях до незалежності лежав через революції, що за складом рушійних сил і завданнями, які вони виконували, поділялися на чотири типи: 1) національно-визвольні революції відбувалися там, де метрополії створили відносно міцний ринковий сектор економіки. Спрямовані на здобуття незалежності, вони були «народними», «антиімперіалістичними», і, безумовно «прогресивними». Проте з огляду на захоплення в них лідерства національною буржуазією та патріотичною інтелігенцією, такі революції не призводили до соціального визволення народних мас. Нові режими йшли на компроміс з колишніми колонізаторами в межах здійснюваної останніми політики неокolonіалізму. Тож такі держави обирали капіталіс-

тичний (з погляду марксизму, безперечно, хибний) шлях розвитку; 2) національно-демократичні революції відбувалися в країнах з низьким рівнем розвитку капіталізму й соціально-класових відносин і які або ще не визначилися з курсом, або орієнтувалися на СРСР та «соціалістичний табір». Соціальною базою таких революцій був широкий демократичний фронт за участі, зокрема, національної буржуазії, проте за значного впливу лівих чи лівоцентристських партій і сил. Така революція була спрямована на ліквідацію «феодальних» відносин і пережитків, розвиток національної економіки й досягнення економічної самостійності, встановлення контролю за діяльністю іноземного капіталу, задоволення всіх потреб трудящих, забезпечення їх правами і свободами, створення суспільних форм власності, здійснення незалежної (насамперед від «імперіалізму») зовнішньої політики. Країни, які приходили до незалежності через такі революції, ставали країнами «соціалістичної орієнтації»; 3) народно-демократичні революції, які були «антиімперіалістичними», «антифеодальними», «демократичними» та здійснювалися під керівництвом трудящих. Оскільки в країнах Азії пролетаріату як політичної сили ще не було, то там, на відміну від держав Центральної та Південно-Східної Європи, провідне місце відводили селянству, робітництву, інтелігенції та дрібній національній буржуазії під керівництвом марксистської партії. Така революція ще не була соціалістичною, проте це був етап, який їй передував. Країни, де відбулися такі революції, зараховували до соціалістичних; 4) соціалістична (пролетарська) революція – вищий тип революції, результатом якої є встановлення «диктатури пролетаріату», і відбулася вона лише в «першій у світі соціалістичній державі» – СРСР.

Тож шлях до «соціалістичної орієнтації» лежав через національно-демократичні революції, і відбувалися вони в країнах, рівень розвитку яких не дозволяв сподіватися на швидку перспективу переходу до побудови соціалізму. Тому радянські теоретики вдалися до «творчого переосмислення» марксизму, а саме ідеї «некапіталістичного розвитку» – можливості переходу відсталих країн до соціалізму, оминаючи стадію капіталізму. К. Маркс і Ф. Енгельс припускали «скорочений варіант розвитку»⁵ за схемою: 1) після перемоги соціалізму в метрополіях їхні колонії та залежні держави «потягнуться» за ними, оминаючи «лихоліття капіталізму»; 2) під час цього «стрибка через формацію» в пригоді стануть корпоративізм східного соціуму, залишки общинного землеволодіння й притаманні Сходу етатичні традиції; 3) здійснення такого «скороченого варіанта розвитку» передбачало використання досвіду й усебічної підтримки країн, що вже стали на шлях соціалізму. Після 1917 р. виявилось, що ця теорія «не працювала». По-перше, згідно з «класиками», цей шлях для відсталих залежних країн був можливий після перемоги соціалізму в метрополіях, і саме вони мали «потягти» за собою своїх «підопічних». По-друге, «стрибок через капіталізм» був можливий після остаточної перемоги над ним соціалізму у світі. Соціалістична ж революція відбулася не в найбільш розвинутій капіталістичній країні. І прогнозований «стрибок до соціалізму» був можливий лише як альтернатива поки що «живому» капіталізму. На Другому Конгресі Комінтерну (1920 р.) В. Ленін обґрунтував можливість переходу відсталих країн до соціалізму, оминаючи капіталізм, за підтримки пролетаріату соціалістичних держав (читай – Радянської Росії). Проте в першій половині ХХ ст. особливих нагод випробувати теорію на практиці не було. Лише в підрадянському Туркестані (Середній Азії) і першому радянському сателітові – Монгольській Народній Республіці – ідея «некапіталістичного розвитку», прописана в Конституції МНР 1924 р., знайшла практичне втілення.

Під час масової деколонізації 1950–1960-х рр. ці ідеї лягли в основу зовнішньої політики СРСР, а сама концепція була оформлена в цілісну теорію⁶. Під «соціалістичною орієнтацією» розуміли:

⁵ Энгельс Ф., Маркс К. О социальном вопросе в России. *Энгельс Ф., Маркс К. Сочинения*. Т. 18. Москва, 1961.

⁶ Див.: Брутенц К. Н., Громыко А. А., Кива А. В. *Социалистическая ориентация освободившихся стран: Некоторые вопросы теории и практики*. Москва, 1982; Кива А. В. *Страны социалистической ориентации: особенности современного этапа развития*. Москва, 1984; Симония Н. А. *Партия и государство в странах социалистической ориентации*. Москва, 1973; Ульяновский Р. О странах социалистической ориентации. *Коммунист*. 1979. № 11. С. 114–124 та ін.

1) можливість переходу відсталих держав «від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм», за всебічної підтримки з боку СРСР та соціалістичних країн задля подолання економічної відсталості; 2) перехідний етап, під час якого мали бути закладені соціально-економічні, суспільно-політичні та ідеологічні передумови для будівництва соціалізму. *Передумовами* такого «стрибка» в державах Сходу, на думку радянських теоретиків, мали стати: 1) община та традиції общинного колективізму; 2) використання досвіду індустріалізації СРСР та радянської допомоги «прогресивному» курсу цих країн. *Метою* курсу проголошувалися: 1) всебічна співпраця держав «соціалістичної орієнтації» з СРСР та іншими соціалістичними країнами; 2) подолання патріархальних традицій і загальної відсталості; 3) поширення у світі ідей соціалізму, адже для СРСР це був засіб розширення своїх сфер впливу в умовах «холодної війни». Основними *напрямами реалізації* курсу визначали: 1) формування революційно-демократичних урядів як основи національно-демократичних режимів; 2) еволюцію революційно-демократичних партій до марксистсько-ленінських; 3) розбудову планової економіки за співіснування державного, кооперативного та дрібного приватного її секторів; 4) форсовану індустріалізацію як основу незалежної економіки; 5) мобілізацію мас як фактор економічного зростання; 6) державний контроль за зовнішньою торгівлею, яка мала бути джерелом накопичення ресурсів для здійснення «прогресивних» реформ; 7) вирішальну роль держави у творенні соціальної сфери: безкоштовна або доступна більшості населення система охорони здоров'я, освіти тощо; 8) унаслідок цих заходів поступово сформується соціальна база для переходу до будівництва соціалізму – політично активні пролетаріат і селянство.

Так, «соціалістична орієнтація» розглядалася як більш приваблива для відсталих країн альтернатива капіталістичному шляху. У 1970-х – першій половині 1980-х рр. у марксистській науці переважало перебільшене уявлення про можливості цього шляху⁷. Здавалося, будь-яка країна, незалежно від рівня розвитку, могла на нього стати й успішно ним крокувати. Капіталістичний же шлях уважався тупиковим і лише втягував молоді держави до тенет неоколоніалізму. Оптимізму додавало також те, що дедалі нові режими в країнах Азії, Африки та Латинської країни оголошували себе вірними учнями К. Маркса і В. Леніна й декларували орієнтацію на «соцтабір». Тож у публікаціях того часу перераховувалися здобутки такого шляху розвитку: 1) перебування при владі коаліції антиімперіалістичних і ліво-націоналістичних дрібнобуржуазних та напівпролетарських прошарків міста й інтелігенції; 2) проголошення соціалізму як кінцевої мети «прогресивного курсу»; 3) створення державного сектору, який посів панівні позиції в промисловості, фінансах, зовнішній торгівлі; 4) здійснення аграрних реформ «в інтересах селянства»; 5) послаблення позицій «імперіалістичного» капіталу аж до націоналізації власності іноземних монополій; 6) обмеження позицій місцевої буржуазії; 7) створення доступних систем освіти та охорони здоров'я; 8) «антиімперіалістична» зовнішня політика й усебічне співробітництво з країнами соціалізму. Панівною стала теза про «життєвий характер» «соціалістичної орієнтації»: теоретичні передбачення Ф. Енгельса і К. Маркса про *можливість* «некапіталістичного розвитку» відсталих країн за умови підтримки ззовні радянські вчені трансформували на безапеляційну тезу про *неминучість* розриву більшості держав «третього світу» з капіталізмом і перетворення «соціалістичної орієнтації» на магістральний шлях розвитку держав постколоніального Сходу.

У роки «перебудови» й часткової «гласності» на сторінках радянської наукової періодики й навіть монографічної літератури з'явилися спроби критики як теорії «соціалістичної орієнтації», так і самого «некапіталістичного шляху розвитку» країн Сходу. Утім, перші поодинокі спроби критики теорії мали місце й раніше⁸. У жовтні ж 1987 р. цьому питанню був присвя-

⁷ Див.: Гафуров З. Ш. *Национально-демократическая революция и армия*. Москва, 1973; Гетманец М. З. *Советский Союз и страны Азии и Африки (очерк экономического и технического сотрудничества)*. Москва, 1977; Ищенко Е. Г. *Экономическое сотрудничество СССР со странами социалистической ориентации*. Москва, 1988; Ли В. Ф. *Социальная революция и власть в странах Востока (О проблемах и противоречиях некапиталистического переходного развития)*. Москва, 1984 та ін.

⁸ Симония Н. А. *Партия и государство в странах социалистической ориентации*. Москва, 1973; Його ж: *Страны Востока: пути развития*. Москва, 1975.

чений круглий стіл в Інституті Африки АН СРСР, на якому критики вже переважали. Хоча залишалися й адепти теорії, які й надалі наполягали на виправданості її основних положень. На сторінках наукової періодики розгорнулася дискусія з проблем «соціалістичної орієнтації». Показово, що захисники теорії⁹ спиралися насамперед на програмні документи КПРС і світового комуністичного руху, тоді як критики¹⁰ – на результати і досвід утілення теорії на практиці. Останні апелювали до того, що «соціалістична орієнтація» суперечила класичній марксистсько-ленінській теорії і була своєрідним «забіганням наперед». Вони акцентували на вирішальній ролі зовнішнього фактору у виборі такого шляху розвитку, а також на результатах «лівих» експериментів в економіці: повільних темпах зростання, подеколи навіть економічній стагнації, диспропорції в розвитку окремих галузей тощо. Наголошувалося на нездатності «світового соціалізму» ефективно підтримувати ці країни. Як незаперечні докази слабкості теорії і практики «соціалістичної орієнтації» наводилися денационалізація окремих підприємств і галузей, легалізація дрібного та середнього капіталу тощо. Сама ж ідея «держави національної демократії», стрижнем якої мав би стати «фронт патріотичних і прогресивних сил» з пролетаріатом і дрібною буржуазією включно, виявилася фікцією. «Національна демократія» такого типу або зійшла зі сцени, розчистивши шлях для капіталістичного шляху (Єгипет), або ж виродилася у корумповане угруповання й була повалена (Гвінея). Безгосподарність, бюрократизм, низькі продуктивність праці і рентабельність державних підприємств, неповороткий управлінський апарат, погано налагоджене постачання населення продуктами харчування і товарами широкого вжитку зумовили розчарування населення, падіння віри в революційні гасла, соціальну апатію, недовіру до влади. Зрештою, дедалі більше країн поступово переорієнтовувалася на Захід, сподіваючись на інвестиції, технології, соціальний прогрес. До того ж очевидною була різниця з країнами Сходу, що обрали шлях ринкової економіки. Як наслідок, «соціалістична орієнтація» не могла бути ефективною її альтернативою, а тому знімалася перспектива некапіталістичного розвитку взагалі. Адепти ж курсу наголошували, що теорія була правильною, «накульгувала» її реалізація на практиці. «Соціалістична орієнтація» – шлях прогресивний, а будь-який історичний досвід не обходиться без помилок. Критиків звинувачували в «недостатньому розумінні труднощів і суперечностей перехідної форми соціального прогресу». На хвилі кризи й розпаду світової «соціалістичної системи країнам, що розвиваються, не стало більше на кого орієнтуватися, а тому розпад СРСР став фіналом феномену «соціалістичної орієнтації»¹¹. Хоча більшість країн зійшла із цього шляху раніше. Це природно поклато край будь-яким дискусіям, а сама теорія «соціалістичної орієнтації» дедалі менше цікавить учених-сходознавців.

Припинення цих радше ідеологічних, аніж наукових, дискусій збіглося в часі з виходом на провідні позиції у вивченні історії колоніалізму й імперіалізму спочатку в західному, а затим і в пострадянському суспільствознавстві, т. зв. постколоніального дискурсу. Власне, головні етапи його розвитку й методологічні принципи (якщо про такі взагалі можна говорити) ґрунтовно досліджені в українській історіографії (див. напр.: Баталов О. А., 2016; Гісем І. І., 2016; Долід В. В., 2012; Троян С. С., 2012; Троян С. С., 2015 (а); Троян С. С., 2015 (б); Троян С. С., 2014 та ін.), тож потреби в їх черговому переказуванні немає. Широке поширення і проблемно-тематичне розмаїття постколоніальних студій в останні десятиліття, на наше переконання, якраз і було спричинене тим, що постколоніалізм (принаймні дотепер) не став єдиним, чітко

⁹ Кауфман А., Ульяновский Р. К вопросу о социалистической ориентации. *Азия и Африка сегодня*. 1988. № 4. С. 19–25; Ли В., Мирский Г. Социалистическая ориентация в свете нового политического мышления. *Азия и Африка сегодня*. 1987. № 8. С. 26–32 та ін.

¹⁰ Александров Ю. Максименко В. Еще раз о проблеме социалистической ориентации. *Азия и Африка сегодня*. 1987. №10. С. 22–26; Симония Н., Ленинская концепция перехода к социализму и страны Востока. *Азия и Африка сегодня*. 1988. № 4. С. 2–6 та ін.

¹¹ Иванов Ю., 1995. Можно ли миновать капитализм? *Азия и Африка сегодня*. 1995. № 1. С. 33–39; Кива А. В., А стоит ли миновать историю? *Азия и Африка сегодня*. 1995. № 2. С. 33–38 та ін.

структурованим методологічним напрямом, а тим більше науковою дисципліною, залишаються насамперед історіографічною практикою. Відсутність загальноновизнаних теоретичних підходів залишає вченому широке дослідницьке поле для її суб'єктивних інтерпретацій, що й робить постколоніальну теорію такою привабливою, а подеколи й «модною».

Сам термін «постколоніалізм» трактується науковцями по-різному. У вузькому розумінні префікс «пост» орієнтує на вивчення сучасного стану соціальних, культурних і політичних взаємин між колишніми метрополіями та колишніми колоніями. Утім, такий підхід зумовлює фактично безмежне розширення географічних меж постколоніального дискурсу, адже чи не всі держави й регіони світу в різний час перебували в різних формах колоніальної залежності, і навіть історія США чи Нідерландів також є «постколоніальною». Водночас частка «пост» указує не лише на часову послідовність, а на бажання переосмислити та проаналізувати різноаспектні проблеми, які до цього були заповнені «класичними» колоніальними теоріями й дослідженнями. Цей префікс у нашому випадку немов знімає бар'єри й очищує дослідницький простір для методологічних рефлексій та теоретичної критики, які виходять за межі усталених концепцій (Долід В. В., 2012, с. 21).

Від самого початку постколоніалізм черпав натхнення в постмодернізмі з його відмовою від усталених теоретичних соціологічних й історіографічних схем та абсолютизацією тези про відносність будь-яких знань про минуле та природу політично ангажованого знання. Серед засадничих позицій постмодернізму, які найбільше вплинули на історію загалом і постколоніальні студії зокрема, слід зарахувати такі: 1) образ дійсності несе інформацію не про саму дійсність, а про її сприйняття в межах конкретного культурно-історичного простору; 2) історичне пізнання дає насамперед знання про стан свідомості того, хто сприймає та інтерпретує дійсність, а не про саму цю дійсність; 3) кількість історій відповідає числу їх інтерпретацій (класична формула: «історія – не те, що було насправді, а те, що написано»); 4) історичний текст є не стільки відображенням минулого, скільки (і насамперед) втіленням індивідуально сконструйованого на основі історичних джерел власного уявлення про образ минулого; 5) праця історика схожа на творчість письменника, без претензій на науковий статус, «істинність» та «абсолютну об'єктивність». Утім, заперечуючи загалом пізнавальні можливості історії, постмодерністський виклик прислужився їй. Він підштовхнув істориків до детального вивчення контексту, у якому виникло й функціонувало джерело або історіографічний твір – його мови, культурних навичок і позицій автора, обставин написання тощо. Ще одним конструктивним впливом постмодернізму на історичні дослідження стало широке використання вченими різних підходів – як міждисциплінарних, так і методологічно незавершених (Троян С. С., 2014). Одним з останніх і став постколоніальний дискурс, який інколи визначають як «студії третього світу», або ж «нова заморська історія».

Згадане «зняття обмежень» зумовило широке розмаїття тем і проблем постколоніальних студій. Якщо традиційно колоніалізм вивчався в політичному і військовому вимірах, а марксистизм додав до цього вимір економічний та стратегії колоніальної експлуатації, то постколоніалізм збагатив це проблемами літератури, культури, образотворчого мистецтва, географії, психології та ідентичності тощо. Як західним державам вдалося запанувати над величезним не західним світом? Як колоніальні освіта, наука і техніка вплинули на модернізацію колишніх колоній? Який слід вони залишили в постколоніальних суспільствах? Які були форми опору колоніалізму? Як цінності колонізаторів впливали на культуру та ідентичність колонізованих? Як колонізація й імперіалізм вплинули на самих колонізаторів, їхні цінності, культуру й ідентичність? Які нові форми експлуатації прийшли на зміну колоніалізму? Це далеко не вичерпний перелік дослідницьких проблем, які порушують і розвивають постколоніальні студії. Їх розв'язання вимагає від дослідників опертя на широке коло джерел, до яких, поряд з «традиційними» для історичної науки документами, картографічними, статистичними чи его-джерелами, широко залучаються твори художньої літератури й зображуваль-

ного мистецтва, музейні колекції, фото- і кіноматеріали тощо. Цим самим постколоніальні студії часто наближаються до різних напрямів «нової історичної науки» (глобальна історія та мікроісторія, історія повсякдення, історична психологія або психоісторія, візуальна історія, історія ідей або «нова інтелектуальна історія», гендерні студії, «заморська історія» тощо) з її виразним антропоцентризмом, увагою до деталей, прискіпливим контент-аналізом різних за характером і походженням джерел, перетворенням на предмет історичних досліджень будь-чого, «що мало місце в минулому».

Водночас варто зауважити, що із часів «батьків-засновників» постколоніалізму, серед яких, безперечно, чільне місце посідає Е. Саїд, він тяжів до вивчення різних аспектів історичного досвіду «класичних» колоніальних імперій, які мали «заморські володіння» (як-от Британської чи Французької), ігноруючи при цьому «континентальні» імперії – наприклад, Австро-Угорську й насамперед російсько-радянську. Щодо останньої були вагомі підстави. По-перше, палестинець Е. Саїд (який, утім, у «Культура й імперіалізм» усе ж припускав поширення постколоніальних студій на Російську імперію (Саїд Е., 2007, с. 26)) щиро підтримував боротьбу арабів Близького Сходу проти Ізраїлю й «колективного Заходу», а тому симпатизував СРСР, що її відкрито підтримував. До цього чинника варто зарахувати впливові й ідеологічно дієві назовні гасла антиколоніалізму та антиімперіалізму, які впродовж фактично всієї історії Радянського Союзу були одними з базових принципів його зовнішньої політики. Через це багато авторів, серед яких було чимало марксистів і для яких колоніалізм був нерозривно пов'язаний з капіталізмом, уважали «незручним» поширювати на «соціалістичний» СРСР постколоніальну риторичку, уподібнювати його з Британською чи Французькою імперіями. По-друге, Російська імперія будувалася шляхом приєднання (читай, завоювання) навколишніх, прилеглих до «ядра», держав і територій, що часто тлумачилося як «природне розширення» російсько-слов'янського простору, яке було не схоже на відверте колоніальне поневолення «заморських» територій і часто обґрунтовувалося Кремлем як «збирання земель» чи «возз'єднання». По третє, як це переконливо довела Е. Томпсон (Томпсон Е., 2006), представники «літературознавчого» постколоніалізму, слідом за провідними західними славістичними та російськознавчими науковими центрами, традиційно віднаходили у творах «великої російської літератури» екзистенційно-релігійні мотиви і прояви «загадкової російської душі», а не колоніальні й імперські мотиви. І наостанок, на відміну від учених з колишніх «класичних» колоній (див. напр.: Мукгерджі А. П., 1996; Співак Г. Ч., 1996; Суни Р., 2004; Фігуейра Д., 1999; Shohat E., 1992 та ін.), науковці з держав пострадянського простору (як це довго було й у випадку з Україною), а також з колишніх московських держав-сателітів Центральної та Південно-Східної Європи вперто відмовлялися поширювати на свою історію й культуру постколоніальний дискурс. Головним мотивом цього було небажання уподібнюватися «класичним» постколоніальним державам Азії, Африки чи Латинської Америки.

Попри висловлене вище, 1990-ті – 2000-ні роки стали часом поступового, проте неухильного залучення постколоніальних підходів спочатку до українського літературознавства, а згодом і до інтерпретації історії України (див.: Величенко С., 2005; Гнатюк О., 2005; Грабовська І., 2008; Грабовська І., 2008; О. Забужко, 1999; Павлишин М., 1997; Рябчук М. Ю., 2011, Рябчук М. Ю., 2013; Сенік Л., 2009; Федунь О., 2001; Шкандрій М., 2004; Юрчук О., 2013 та ін.). Утім, дослідники констатують доволі скромний теоретичний доробок українського постколоніалізму, порівняно з іншими сусідніми державами, наприклад, Польщею. До того ж в Україні термін «постколоніальний» і нині частіше використовується не як дискурс, а як елемент мовлення: «після падіння СРСР» (Євтушенко С., с. 101–102).

Вихід у світ у 2000 р. уже класичної праці Е. Томпсон «Трубадури імперії» засвідчили остаточне перенесення західного «літературознавчого» постколоніалізму на терени російсько-радянської імперії. Проте вирішальне, на нашу думку, значення в утвердженні тези про колоніальний характер Імперії Романових і Радянського Союзу відіграло ґрунтовне дослід-

дження Д. Мура (Moore D. C., 2001). Визнаючи специфічний, навіть унікальний, характер російської, а тим більше радянської, колонізації американський учений на багатому фактичному й аналітичному матеріалі переконливо довів, що «пострадянське» однозначно є «постколоніальним», а постколоніальний підхід однозначно варто застосовувати до регіонів, які Росія та СРСР прямо чи опосередковано контролювали до 1989–1991 років. Далі ці ідеї розвинули десятки вчених (див. напр.: Беккер С., 2004; Суни Р., 2004; Hagen von M., 2014 та ін.) Як наслідок, для adeptів постколоніалізму питання, чи була політика Російської імперії чи Радянського Союзу імперською, чи колоніальною, сьогодні не стоїть. Очевидно, що постколоніальний підхід є цілком адекватним інструментом для вивчення політики Москви в Україні, Середній (або Центральній) Азії, на Кавказі, Далекому Сході чи Сибіру. А як бути з тими регіонами Азії та Африки, які в роки «холодної війни» за всебічної підтримки Кремля «йшли прогресивним шляхом розвитку»?

Одним із засадничих принципів постколоніалізму є те, що будь-яка домінація однієї держави (чи нації) над іншою або ж обмеження суверенітету іншої держави (нації) за допомогою сили, політичної колаборації, або економічної, соціальної чи культурної залежності є імперською і веде до встановлення колоніальної залежності (Саїд Е., 2007, с. 44). При цьому не важливо, чи панівна й підпорядкована держави (нації) перебувають у складі спільного формально організованого державно-правового простору (Імперії-держави), чи ні. Радянський Союз установлював і розвивав «особливі відносини» з десятками молодих держав Азії та Африки офіційно на принципах дружби, рівності, безкорисливості, поваги до суверенітету і територіальної цілісності, підкріплюючи це гаслами антиколоніалізму й антиімперіалізму. З кожною державою укладалися стандартні договори про дружбу і співробітництво. Насправді ж критерієм цієї «дружби» було перебування при владі «слухняних» режимів, представлених різноманітними «марксистсько-ленінськими», «лівими» чи «авангардними» партіями. Здебільшого вони приходили до влади внаслідок збройної боротьби – або проти колонізаторів, або внутрішніх конкурентів, і мали незначну підтримку серед населення. Подеколи захопленням влади вони прямо завдячували Москві. Установлені ними режими часто були однопартійними, авторитарними або навіть тоталітарними, і лише відповідними методами вони могли утримувати владу. Москва, за логікою «холодної війни», підтримувала їх зброєю і військовою технікою (автомат Калашникова «АК-47» на державному прапорі Мозамбіку з'явився не випадково), радниками й фахівцями. Звісно, випадок з Демократичною Республікою Афганістан, де замість Народно-демократичної партії «соціалізм» будували десятки тисяч радянських радників в умовах фактичної окупації країни сотисячним «обмеженим військовим контингентом» Радянської Армії, був радше винятком. Проте тисячі радянських військових і партійних «кадрів» працювали (а подеколи й воювали за штурвалами літаків чи танків, на чолі «підопічних» піхотних підрозділів) в Анголі й Ефіопії, Мозамбіку й Народній Демократичній Республіці Ємен, Сирії й Іраку, Єгипті і Великій Соціалістичній Народній Лівійській Арабській Джамахирії.

Це було засобом встановлення контролю, а почасти й здійснення неприхованого диктату над внутрішньою і зовнішньою політикою держав «соціалістичної орієнтації» Азії та Африки. Саме московські «товариші» диктували та допомагали здійснювати «прогресивні» реформи, які зводилися насамперед до встановлення «лівих» партійних диктатур (у лексиконі таких держав з'явилися слова «Центральний комітет партії», «Політбюро», «Пленум», «товариш»), які спиралися на реформовані за радянським штибом органи державної безпеки й правопорядку з репресивними функціями та армією, які навіть в умовах суцільної бідності й безгрошів'я традиційно щедро фінансувалися. У багатьох країнах з'явилися ерзаци радянських піонерських і комсомольських організацій. Держава встановлювала тотальний контроль над економікою, часто націоналізуючи приватні підприємства та власність іноземних компаній, здійснюючи аграрну реформу «в інтересах селянства» (насправді ж знищуючи найбільш масовий і продуктивний у країнах Сходу прошарок дрібних землевласників). Ці та інші заходи для Кремля були

своєрідним маркером «правильності» підопічних режимів, і від цього залежала їх підтримка, а частіше – виживання. Таким же тотальним був вплив Москви на зовнішню політику держав «соціалістичної орієнтації», яка здійснювалася під гаслами боротьби з «імперіалізмом» і «західним гегемонізмом». Чим такі форми контролю над внутрішньої і зовнішньою політикою формально суверенних держав різнилися від поширеного в другій половині XIX – на початку XX ст. у «класичній колоніальній практиці» Великої Британії чи Франції (та й Російської імперії) режиму протекторату?

Очевидно, що метою будь-якої імперської чи колоніальної практики є здобуття переваг і вигоди державою (нацією), яка домінує, за рахунок тієї, що підпадає під панування. Згідно з «класичною» колоніальною теорією, колонії і залежні території – це насамперед засіб збагачення для «панівних кіл метрополії». Політика СРСР щодо держав «соціалістичної орієнтації» справді, з формального боку, була збитковою. Радянський Союз дійсно збудував на їх території сотні промислових підприємств, електростанцій, каналів і гребель. На це йшли кошти або з радянського бюджету, або ж кредити, які Москва надавала своїм сателітам на пільгових (часто під 2–3% річних) умовах і які здебільшого ніхто так і не повернув до розпаду СРСР. Значні кошти йшли на поставки «спеціального майна» (так в офіційному радянському діловодстві визначали озброєння і військову техніку) й оплату армії військових та цивільних спеціалістів і радників. Радянський Союз для підтримки «братніх» режимів у світі використовував енергоносії і ресурси, які продавав за ринково неадекватно низькими цінами або ж купував насправді часто непотрібні «екзотичні товари» за такими ж неадекватно завищеними цінами. Утім, чимало «класичних» колоній нового часу також були збитковими для своїх метрополій, проте натомість давали їм міжнародний престиж і статус «Великої держави» (як то було з Португалією впродовж більшої частини історії її колоніальної імперії), можливість посилювати свій вплив у стратегічно важливих регіонах світу (деякі французькі і більшість німецьких колоній) або ж сприяти згуртуванню населення власне в самих метрополіях навколо імперської ідеї. Радянські керманичі будували імперію насамперед ідеологічну, а витрачені ресурси ніколи не розглядали як капітал, який мав принести прибуток. Фінансові й економічні вливання в держави «соціалістичної орієнтації» слугували насамперед засобом купівлі лояльності місцевих режимів та розширення меж підконтрольної частини світу, поділеного «холодною війною». Останнє було однаково життєво важливим як у зовнішньополітичній сфері (адже посилювало статус наддержави), так і в середині країни (дозволяло й надалі підтримувати серед населення «революційну ейфорію» і відчуття обраності в справі побудови «світлого майбутнього» у світовому масштабі).

Згідно з постколоніальним підходом імперія – це насамперед суспільство, а не держава, коли куди важливішим є не політично-правове оформлення суспільства, а його духовний клімат. В імперії це особливий клімат, пронизаний духом шовінізму, манії переваги над особами, які не належать до «корінної» нації (Некрасов А. І., 2011, с. 44). Радянська людина співчувала всім, хто жив за межами її країни, була переконана у своїй особливій «місії» вести за собою до «світлого майбутнього» народи «братніх» і «дружніх» країн. У цьому втілювалася обґрунтована комуністичною владою та армією її ідеологів теза про моральну вищість «радянської людини» і системи загалом, її відповідальність за долю людства чи принаймні ту його частину, яку вважали «своєю» чи «майже своєю». Чим це різниться від оспіваної Р. Кіплінгом і вміщеної до британської імперської ідеології ідеї про «тягар білої людини»?

Цій меті слугувала форсована «культурна революція», яка здійснювалась у більшості держав «соціалістичної орієнтації» з ініціативи або за всебічного сприяння Кремля. Усіма можливими інформаційними й ідеологічними каналами Москва поширювала в країнах «соціалістичного табору» «єдино правильне» й «прогресивне» марксистсько-ленінське вчення, так само як «старі» колоніальні імперії насаджували у своїх сферах впливу християнське віровчення, ліберальні ідеї Великої Французької Революції чи тези про цивілізаторську місію

білої раси. Марксистська риторика запанувала в програмних документах панівних партій і промовах лідерів держав «соціалістичної орієнтації». Більшість їх будували світські, а подеколи й атеїстичні держави, у деяких «ліві» ідеї химерно поєднували з націоналістичними і навіть ісламськими. До речі, така «червоно-зелена» ідеологічна суміш виявилася чи не найбільш вибухонебезпечною.

Кремль власним коштом збудував і відкрив у державах «соціалістичної орієнтації» сотні професійно-технічних училищ та інститутів, у яких дійсно було підготовлено сотні тисяч місцевих учителів, лікарів, інженерів та робітників різних спеціальностей. Викладали в них часто радянські педагоги, заробітну платню яким також платили з радянського бюджету. Десятки тисяч громадян Азії та Африки навчалися в Інституті Дружби Народів імені Патріса Лумумби в Москві та в інших навчальних закладах радянської столиці, Ленінграда, Ташкента, Києва та навіть провінційних обласних центрів, як-от український Кіровоград (нині Кропивницький). Звісно, що підготовка такої кількості фахівців різних спеціальностей об'єктивно сприяла модернізації, нехай і соціалістичній, постколоніальних держав. Утім, разом зі знаннями з фаху ці молоді люди піддавалися потужній ідеологічній обробці, адже, за задумом кремлівських очільників, саме вони мали стати «агентами» змін, соціальною базою соціалістичної трансформації своїх держав, а насправді – таким же колабораційним прошарком, яких у навчальних закладах різних типів готували в англійських чи французьких колоніях «традиційні імперіалісти». Цій же меті слугували мільйонні наклади творів Леніна, Маркса й Енгельса (та й Брежнєва також) арабською, пушту чи суахілі, орієнтовані на східного читача, музеї Леніна й революції, кімнати «афгансько-радянської» чи «ангольсько-радянської» дружби, відпочинок тисяч дітлахів з Азії та Африки в Артеку тощо.

Одним з наслідків цього процесу стало не лише закріплення за СРСР іміджу «деколонізатора», а й спроба нівелювати російські колоніальні практики в очах громадян «дружніх» азійських та африканських країн. Перебуваючи в СРСР, іноземні студенти вивчали разом з інженерною справою чи медициною ще й російську мову, історію та культуру. Нерідко, це відбувалося на території «національних республік», які мали власну політичну традицію, мову, культуру й трагічну історію антирадянської боротьби, які, по-суті, викреслювалися. Такий підхід утверджував серед цих людей уявлення про гомогенність Радянського Союзу, навішуючи ярлик «Росія» на території, які СРСР приєднав військовим шляхом лише в недалекому минулому. Подібні практики були характерні й для туристичних чи оздоровчих візитів громадян країн Азії та Африки в піонерські табори, зокрема в Криму. Найчастіше, ці візити супроводжувались ідеологічною програмою для гостей, яка розповідала про «славу» російської / радянської зброї та «дружбу народів», формуючи позитивні спогади про перебування в колонізованому регіоні, звідки лише покоління тому депортували корінних жителів, змінили господарський і культурний ландшафт та місцеві назви.

Наприклад, у серпні 2022 р. в розпал повномасштабного російського вторгнення в Україну The New York Times опублікувала інтерв'ю з Джоаною Гомес, 72-річною чиновницею з Гвінеї-Бісау та ветеранкою війни за незалежність у Західній Африці¹². Вона висловлювала підтримку діям Росії, аргументуючи це тим, що СРСР озброїв і вивчив кілька поколінь її співвітчизників, що згодом допомогло Португальській Гвінеї здобути незалежність. У 1960-х роках вона майже п'ять років вивчала російську мову та медицину в Києві, хоча й досі переконана, що була саме в «Росії». Сформоване радянською владою уявлення про підкорені регіони як щось питомо «російське» (чи, радше, «порожню сцену», де автохтонні культури є лише «етнографічним тлом»), досі залишається тим зв'язком, через який російські колоніальні амбіції легітимізуються в очах деяких мешканців «Глобального Півдня» навіть сьогодні.

¹² Shryock R. For Former Rebel in West Africa, Her Allegiance Still Lies With Russia. *The New York Times*. 20.08.2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/08/19/world/africa/guinea-bissau-russia-gomes.html> [7.02.2025]

Тож очевидно, що політика Радянського Союзу щодо т. зв. країн соціалістичної орієнтації має всі ознаки колоніальної домінації, а тому потрапляє до сфери дослідницького потенціалу постколоніального підходу.

Так, панівні в роки «холодної війни» в західному й радянському суспільствознавстві теорії неокolonіалізму та «соціалістичної орієнтації» вивчали досвід імперсько-колоніальної взаємодії держав «першого» й «третього» світів. Оскільки класична колоніальна теорія нерозривно пов'язувала поняття «капіталізм» і «колоніалізм», то на Радянський Союз та його відносини із залежними державами і регіонами вона не поширювалася. Започаткований уже класичними працями Е. Саїда постколоніальний підхід також, принаймні в його первинному, культурологічно-літературознавчому варіанті, зосереджувався на вивченні особливостей та наслідків колоніального панування в різних регіонах світу насамперед Британської і Французької імперій. Розпад СРСР та «світової соціалістичної системи» сприяв пожвавленню імперіологічних студій і поступового перенесення постколоніального дискурсу на терени колишніх Російської імперії та Радянського Союзу. У 1990-ті роки в Україні відбувся «постколоніальний бум», коли українські літературознавці діаспори, а затим і вітчизняні вчені вивчали різні аспекти культурних наслідків російсько-радянського панування в Україні. На початку ХХІ ст. завдяки працям Д. Мура, Е. Томпсон та ін. постколоніальний підхід остаточно поширився на вивчення історії Російської та радянської імперій, а також сателітів СРСР у Центральній та Південно-Східній Європі. Аналіз засадничих принципів політики Радянського Союзу в державах Азії та Африки, які визначались як «держави соціалістичної орієнтації» (механізми політичної домінації та контроль над внутрішньою і зовнішньою політикою, нав'язування економічної й культурно-ідеологічної залежності, використання суверенних держав для задоволення власних геополітичних інтересів тощо) довів виправданість використання постколоніального підходу до її вивчення й тлумачення. Це, своєю чергою, створює значні перспективи конкретно-історичних досліджень цього складника новітньої історії країн Азії та Африки й зовнішньої політики Радянського Союзу.

Список літератури

1. Баталов О. А., 2016. Постколоніальні дослідження в політичній теорії. *Вісник Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*. Вип. 30. Харків. 5–7.
2. Беккер С., 2004. Россия и концепт империи. В: Герасимов И. В. (ред.). *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань. 67–80.
3. Величенко С., 2005. Постколоніалізм, Європа та українська історія. *Україна модерна*. Київ. № 9. 237–248.
4. Весселінг Г., 2013. Заморська історія. В: Берк П. (ред.). *Нові підходи до історіописання*. Київ. 91–118.
5. Вулф Л., 2009. *Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. Київ.
6. Гісем І. І., 2016. Застосування постколоніальної методології до дослідження політичних наслідків російсько-радянського колоніального панування в Україні. *Магістеріум. Вип. 64. Політичні студії*. Київ. 26–31.
7. Гломозда К. Ю., 2013. Визначення імперії як проблема сучасних імперіологічних студій. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Т. 143. Київ. 55–64.
8. Гнатюк О., 2005. *Процання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. Київ.
9. Голубкина С. Е., 2016. О некоторых тенденциях развития постколониальных исследований. *Вестник Мининского университета*. №1–2. Нижний Новгород. 20–27.
10. Грабовська І., 2008. Гендерні студії як постколоніальні в комплексі сучасних соціо-гуманітарних дисциплін України. *Вісник Дніпропетровського Національного Університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. Вип. 17. Дніпропетровськ. 102–107.
11. Грабовська І., 2009. Колоніальна та постколоніальна модель світу: українська реальність. *Українознавчий альманах*. Київ. Вип. 1. 108–111.

12. Гундарова Т. 2014 (а). Генераційний виклик і постколоніалізм на Сході Європи. Вступні зауваження. В: Гундарова Т., Матусяк А. (ред.). *Постколоніалізм. Генерації. Культура*. Київ. 7–16.
13. Гундарова Т., 2014 (b). Пост-Орієнталізм, іміграційний роман і нові можливості постколоніальних студій у Східній Європі. *Historians*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1064-tamara-hundorova-post-orientalizm-imigratsiyni-romans-i-novi-mozhlyvosti-postkolonialnykh-studii-u-skhidnii-yevropi> (15. 05. 2024).
14. Дитина Т., 2013. Етнічність, конфесійність, раса в постколоніальній літературі: труднощі перекладу. *Мова та суспільство*. Вип. 4. Львів. 249–258.
15. Долід В. В., 2012. Теоретичні засади та проблемні питання визначення сутності категорії «постколоніалізм». *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 23. Рівне. 20–28.
16. Євтушенко С., 2017. Постколоніальний дискурс на пострадянському просторі. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*. Вип. 36. Київ. 99–103.
17. Забужко О., 1999. Жінка-автор у колоніальній культурі, або Знадоба до української гендерної міфології. В: Забужко О. *Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х*. Київ. 152–194.
18. Іванишин П., 2011. «Орієнталізм» Едварда Саїда: критика імперського дискурсу. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 15. Ужгород. 111–115.
19. Йобст К. С., 2013. Де є російський Схід? Орієнт-дискурс та імперське правління в царській державі. В: *Схід/Захід: історико-культурологічний збірник*. Вип. 16–17. Харків. 62–77.
20. Кузін В., 2015. Орієнталізм Едварда Саїда як методологія постколоніальних досліджень. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філософія*. Вип. 18. Острог. 87–95.
21. Мукгерджі А. П., 1996. Чий постколоніалізм і чий постмодернізм? В: Зубрицька М. (ред.). *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* Львів. 562–564.
22. Некрасов А. И., 2011. Империя и современность. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. № 1 (26). Одеса. 43–48.
23. Нойманн И., 2004. *Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей*. Москва.
24. Орлова Т., 2019. Феномен імперіалізму в історичному аспекті. *Історичні і політологічні дослідження*. № 1. Вінниця. 101–107.
25. Павлишин М., 1997. Козаки в Ямаїці: постколоніальні риси в сучасній українській літературі. В: Павлишин М. *Канон та іконостас: Літературно-критичні статті*. Київ. 223–236.
26. Павлишин М., 2014. Постколоніалізм як метод і склад думки. Спостереження щодо українського літературознавства на сторінках журналу «Слово і час» у роках 1991–2011. В: Гундарова Т. (ред.). *Постколоніалізм. Генерація. Культура*. Київ. 73–83.
27. Рябчук М. Ю., 2013. Відміни колоніалізму: про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 2. Київ. 41–58.
28. Рябчук М., 2011. *Постколоніальний синдром. Спостереження*. Київ.
29. Саїд Е., 2007. *Культура й імперіалізм*. Київ.
30. Саїд Е., 2001. *Орієнталізм*. Київ.
31. Северин Н. В., 2017. Орієнталізм: його сутність і прояви. *Гуманітарний часопис*. № 1. Харків. 44–49.
32. Сеник Л., 2009. Метрополія, колонія, окупація, постколоніальний період у літературному контексті ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Вип. 48. Львів. 76–83.
33. Сінченко О., 2014. Гавриловська М. Постколоніальні дослідження: український вимір. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки*. № 3. Київ. 109–113.
34. Слемон С., 1996. Тіффін Г. Постколоніальна критика. В: Зубрицька М. (ред.). *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* Львів. 1996. 536–539.
35. Співак Г. Ч., 1996. Чи може підпорядковане промовляти? В: Зубрицька М. (ред.). *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* Львів. 540–543.
36. Суни Р., 2004. Диалектика імперії: Росія і Советський Союз. В: Герасимов И. В. (ред.). *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань. 163–198.
37. Томпсон Е., 2006. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм*. Київ.
38. Троян С. С., 2012. «Зміна парадигм» у сучасній історіографії: орієнталізм і постколоніальний дискурс. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 23 Рівне. 3–19.
39. Троян С. С., 2015 (а). Метод Едварда Саїда: від орієнталізму до постколоніальних студій. *Історична пам'ять*. Вип. 33. Полтава. 9–16.

40. Троян С., 2015 (b). Орієнталізм і постколоніальний дискурс у контексті «постмодерністського виклику». *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 24. Київ. 345–354.
41. Троян С., 2014. Постколоніальні студії: Україна в постколоніальних дослідженнях. W: *Postkolonializm – Tożsamość – Gender. Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia, pod redakcją Agnieszki Matusiak*. Wrocław. 61–74.
42. Федунь О., 2001. Постколоніальна критика в українському літературознавстві. *Слово і час*. № 10. 10–13.
43. Фігуейра Д., 1999. Інтелектуальні забави компрадорської інтелігенції. *Критика*. № 5 (19). Київ. 4–7.
44. Хаген фон М., 2004. Империи, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма для постсоветского периода. В: Герасимов И. В. (ред.). *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань. 127–162.
45. Чобанюк М., 2005. Постколоніальна критика. *Літературознавчий збірник*. Вип. 21–22. Київ. 99–110.
46. Шишков В. В., 2013. Изучение империи: от определения и концептуальных моделей к выявлению парадигмы. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология*. № 1. Москва. 111–117.
47. Шкандрий М., 2004. *В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби*. Київ.
48. Юрчук О., 2013. *У тіні імперії. Українська література у світлі постколоніальної теорії*. Київ.
49. Hagen von M., 2014. From Imperial Russia to Colonial Ukraine. In: Healy R. (ed.) *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past. (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series*. Basingstoke. 173–193. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Mark_von_Hagen/From_Imperial_Russia_to_Colonial_Ukraine_anhl/ (15.05.2024).
50. Moore D. C., 2001. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. *Publications of the Modern Language Association. Volume 116, Issue 1: Special Topic: Globalizing Literary Studies*. January. 111–128. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.cambridge.org/core/journals/pmla/article/abs/is-the-post-in-postcolonial-the-post-in-postsoviet-toward-a-global-postcolonial-critique/ECEB08574D64E47E27FC0D11F90538A4> (15. 05. 2024).
51. Shohat E., 1992. Notes on the "Post-Colonial". *Social Text. No. 31/32, Third World and Post-Colonial Issues*. 99–113. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/466220> (15. 05. 2024).

Oleksandr Kovalkov, Oleksii Savchenko

USSR'S POLICY IN THE DECOLONISED EAST IN THE 1960s AND 1980s: NEOCOLONIALISM, THE THEORY OF "SOCIALIST ORIENTATION" OR POSTCOLONIAL APPROACH?

The article analyses the historiographical concepts used to interpret the USSR's policy towards the decolonized states of Asia and Africa and identifies the prospects for studying it using the theoretical and methodological principles of the postcolonial approach.

It is found that the theories of neocolonialism and "socialist orientation", which prevailed in Western and Soviet social science during the Cold War, examined the experience of imperial-colonial interaction between the "first" and "third" worlds. Since the classical colonial theory inextricably linked the concepts of "capitalism" and "colonialism", it did not apply to the Soviet Union and its relations with dependent states and regions. The postcolonial approach, initiated by the classic works of E. Said, also focused, at least in its initial cultural and literary version, on the study of the peculiarities and consequences of colonial rule in different regions of the world, especially in the British and French empires. The collapse of the USSR and the "world socialist system" contributed to the revival of imperial studies and the gradual transfer of postcolonial discourse to the territories of the former Russian Empire and the Soviet Union. In the 1990's, Ukraine experienced a "postcolonial boom", when Ukrainian literary scholars – both in the diaspora and later in the national academic community – studied various aspects of the cultural consequences of Russian-Soviet domination in Ukraine. At the beginning of the XXI century, thanks to the works of D. Moore, E. Thompson, and others, the postcolonial approach finally spread to the study of the history of the Russian and Soviet empires, as well as the USSR's satellites in Central and Southeastern Europe. The analysis of the fundamental principles of the Soviet Union's policy in Asia and Africa, which were defined as "states of socialist orientation" (mechanisms of political domination and control over domestic and foreign policy, imposition of economic, cultural and

ideological dependence, use of sovereign states to satisfy its own geopolitical interests, etc. This, in turn, opens up significant prospects for specific historical research into this component of the modern history of Asia and Africa as well as the foreign policy of the Soviet Union.

Key words: imperialism, historiography, neocolonialism, postcolonialism, Soviet Union, “socialist orientation”.

References

1. Batalov O. A., 2016. Postkolonialni doslidzhennia v politychnii teorii [Postcolonial Studies in Political Theory]. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: «Pytannia politolohii»*. Vyp. 30. Kharkiv. 5–7. (In Ukrainian).
2. Bekker S., 2004. Rossiia i koncept imperii [Russia and the concept of empire]. In: Gerasimov I. V. (ed.). *Novaja imperskaja istorija postsovetetskogo prostranstva*. Kazan'. 67–80. (In Russian).
3. Velychenko S., 2005. Postkolonializm, Yevropa ta ukrainska istoriia [Postcolonialism, Europe, and Ukrainian History]. *Ukraina moderna*. № 9. Kyiv. 237–248. (In Ukrainian).
4. Vesseling H., 2013. Zamorska istoriia [Overseas history]. In: Berk P. (ed.). *Novi pidkhody do istoriopysannia*. Kyiv. 91–118. (In Ukrainian).
5. Vulf L., 2009. *Vynaidennia Skhidnoi Yevropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva* [The Invention of Eastern Europe: A Map of Civilization in the Minds of the Enlightenment]. Kyiv. (In Ukrainian).
6. Hisem I. I., 2016. Zastosuvannia postkolonialnoi metodolohii do doslidzhennia politychnykh naslidkiv rosiisko-radianskoho kolonialnoho panuvannia v Ukraini [The Application of Postcolonial Methodology to the Study of the Political Consequences of the Russian-Soviet Colonial Rule in Ukraine]. *Mahisterium. Vyp. 64. Politychni studii*. Kyiv. 26–31. (In Ukrainian).
7. Hlomoza K. Yu., 2013. Vyznachennia imperii yak problema suchasnykh imperiolohichnykh studii [The Definition of Empire as a Problem of Modern Imperial Studies]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*. T. 143. Kyiv. 55–64. (In Ukrainian).
8. Hnatiuk O., 2005. *Proshchannia z imperiieiu: Ukrainski dyskusii pro identychnist* [Farewell to the Empire: Ukrainian debates on identity]. Kyiv. (In Ukrainian).
9. Golubkina S. E., 2016. O nekotorykh tendencijah razvitiia postkolonial'nykh issledovanij [On Some Trends in Postcolonial Studies]. *Vestnik Mininskogo universiteta*. № 1–2. Nizhnij Novgorod. 20–27. (In Russian).
10. Hrabovska I., 2008. Henderni studii yak postkolonialni v kompleksi suchasnykh sotsio-humanitarnykh dystsyplin Ukrainy [Gender Studies as Postcolonial in the Complex of Modern Social Sciences and Humanities in Ukraine]. *Visnyk Dnipropetrovskoho Natsionalnoho Universytetu. Serii: Filosofiia. Sotsiologiia. Politologiia*. Vyp. 17. Dnipropetrovsk. 102–107. (In Ukrainian).
11. Hrabovska I., 2009. Kolonialna ta postkolonialna model svitu: ukrainska realnist [The colonial and postcolonial model of the world: Ukrainian reality]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 1. 108–111. Kyiv. (In Ukrainian).
12. Hundarova T., 2014 (a). Heneratsiinyi vyklyk i postkolonializm na Skhodi Yevropy. Vstupni zauvazhennia [The Generation Challenge and Postcolonialism in Eastern Europe. Introductory remarks]. In: Hundarova T., Matusiak A. (ed.). *Postkolonializm. Heneratsii. Kultura*. Kyiv. 7–16. (In Ukrainian).
13. Hundarova T., 2014 (b). Post-Orientalizm, imihratsiinyi roman i novi mozhlyvosti postkolonialnykh studii u Skhidnii Yevropi [Post-Orientalism, the Immigration Novel, and the New Possibilities of Postcolonial Studies in Eastern Europe]. *Historians*. [Online]: Available from: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1064-tamara-hundarova-post-orientalizm-imigratsiinyi-romans-i-novi-mozhlyvosti-postkolonialnykh-studii-u-skhidnii-yevropi> [Accessed: 15. 05. 2024]. (In Ukrainian).
14. Dytna T., 2013. Etnichnist, konfesiinist, rasa v postkolonialnii literaturi: trudnoshchi perekladu [Ethnicity, Confession, Race in Postcolonial Literature: Difficulties of Translation]. *Mova ta suspilstvo*. Vyp. 4. Lviv. 249–258. (In Ukrainian).
15. Dolid V. V., 2012. Teoretychni zasady ta problemni pytannia vyznachennia sutnosti katehorii «postkolonializm» [Theoretical Foundations and Problematic Issues of Defining the Essence of the Category “Postcolonialism”]. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. Vyp. 23. Rivne. 20–28. (In Ukrainian).
16. Yevtushenko S., 2017. Postkolonialnyi dyskurs na postradianskomu prostori [Postcolonial discourse in the post-Soviet space]. *Humanitarna osvita u tekhnichnykh vyshchykh navchalnykh zakladakh*. Vyp. 36. 99–103. Kyiv. (In Ukrainian).
17. Zabuzhko O., 1999. Zhinka-avtor u kolonialnii kulturi, abo Znadoby do ukrainskoi hendernoi mifolohii [The Woman Author in Colonial Culture, or Needs for Ukrainian Gender Mythology]. In: Zabuzhko O. *Khroniky vid Fortinbrasa. Vybrana eseistyka 90-kh*. Kyiv. 152–194. (In Ukrainian).

18. Ivanyshyn P., 2011. «Oriientalizm» Edvarda Said: krytyka imperskoho dyskursu [Edward Said's "Orientalism": A Critique of Imperial Discourse]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 15. Uzhhorod. 111–115. (In Ukrainian).
19. Yobst K. S., 2013. De ye rosiiskyi Skhid? Oriient-dyskurs ta imperske pravlinnia v tsarskii derzhavi [Where is the Russian East? Oriental Discourse and Imperial Rule in the Tsarist State]. In: *Skhid/Zakhid: istoryko-kulturolohichni zbirnyk*. Vyp. 16–17. Kharkiv. 62–77. (In Ukrainian).
20. Kuzin V., 2015. Oriientalizm Edvarda Said yak metodolohiia postkolonialnykh doslidzhen [Edward Said's Orientalism as a Methodology of Postcolonial Studies.]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii»*. Serii: *Filosofii*. Vyp. 18. Ostroh. 87–95. (In Ukrainian).
21. Mukherdzhii A. P., 1996. Chyi postkolonializm i chyi postmodernizm? [Whose postcolonialism and whose postmodernism?] In: Zubrytska M. (ed.) *Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.* Lviv. 562–564. (In Ukrainian).
22. Nekrasov A. I., 2011. Imperiia i sovremennost [Empire and modernity]. *Naukove piznannia: metodolohiia ta tekhnolohiia*. № 1 (26). Odesa. 43–48. (In Russian).
23. Nojmann I., 2004. *Ispol'zovanie «Drugogo»: Obrazy Vostoka v formirovanii evropejskikh identichnostej* [Using the "Other": Images of the East in the Formation of European Identities]. Moskva. (In Russian).
24. Orlova T., 2019. Fenomen imperializmu v istorychnomu aspekti [The Phenomenon of Imperialism in Historical Perspective]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. № 1. Vinnytsia. 101–107. (In Ukrainian).
25. Pavlyshyn M., 1997. Kozaky v Yamaitsi: postkolonialni rysy v suchasni ukrainskii literaturi [Cossacks in Jamaica: Postcolonial Features in Contemporary Ukrainian Literature]. In: Pavlyshyn M. *Kanon ta ikonostas: Literaturno-krytychni statii*. Kyiv. 223–236. (In Ukrainian).
26. Pavlyshyn M., 2014. Postkolonializm yak metod i sklad dumky. Sposterezhennia shchodo ukrainskoho literaturoznavstva na storinkakh zhurnalu «Slovo i chas» u rokakh 1991–2011 [Postcolonialism as a Method and a Way of Thinking. Observations on Ukrainian Literary Studies on the Pages of the Journal "Word and Time" in the Years 1991–2011]. In: Hundarova T. (ed.) *Postkolonializm. Heneratsiia. Kultura*. Kyiv. 73–83. (In Ukrainian).
27. Riabchuk M. Yu., 2013. Vidminy kolonializmu: pro zastosovnist postkolonialnoi metodolohii do vyvchennia postkomunistychnoi Skhidnoi Yevropy [The Abolition of Colonialism: On the Applicability of Postcolonial Methodology to the Study of Post-Communist Eastern Europe]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 2. Kyiv. 41–58. (In Ukrainian).
28. Riabchuk M., 2011. *Postkolonialnyi syndrom. Sposterezhennia* [Postcolonial syndrome. Observations]. Kyiv. (In Ukrainian).
29. Said E., 2007. *Kultura y imperializm* [Culture and imperialism]. Kyiv. (In Ukrainian).
30. Said E., 2001. *Oriientalizm* [Orientalism]. Kyiv. (In Ukrainian).
31. Severyn N. V., 2017. Oriientalizm: yoho sutnist i proiavy [Orientalism: its essence and manifestations]. *Humanitarnyi chasopys*. № 1. Kharkiv. 44–49. (In Ukrainian).
32. Senyk L., 2009. Metropoliia, koloniia, okupatsiia, postkolonialnyi period u literaturnomu konteksti XX stolittia [Metropolis, colony, occupation, postcolonial period in the literary context of the twentieth century]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii filolohichna*. Vyp. 48. Lviv. 76–83. (In Ukrainian).
33. Sinchenko O., 2014. Havrylovska M. Postkolonialni doslidzhennia: ukrainskyi vymir [Postcolonial Studies: The Ukrainian Dimension]. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii. Filolohichni nauky*. №3. Kyiv. 109–113. (In Ukrainian).
34. Slemon S. 1996, Tiffin H. Postkolonialna krytyka [Postcolonial criticism]. In: Zubrytska M. (ed.) *Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.* Lviv. 1996. 536–539. (In Ukrainian).
35. Spivak H. Ch., 1996. Chy mozhe pidporiadkovane promovliaty? [Can a subordinate speak?] In: Zubrytska M. (ed.) *Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.* Lviv. 540–543. (In Ukrainian).
36. Suni R., 2004. Dialektika imperii: Rossiia i Sovetskij Sojuz [Dialectics of Empire: Russia and the Soviet Union]. In: Gerasimov I. V. (red.). *Novaja imperskaja istorija postsovetskogo prostranstva*. Kazan'. 163–198. (In Russian).
37. Tompson E., 2006. *Trubadury imperii: Rosiiska literatura i kolonializm* [Troubadours of the Empire: Russian Literature and Colonialism]. Kyiv. (In Ukrainian).
38. Troian S. S., 2012. «Zmina paradyhm» u suchasni istoriografii: oriientalizm i postkolonialnyi dyskurs [“Paradigm Shift” in Contemporary Historiography: Orientalism and Postcolonial Discourse]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii. Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*. Vyp. 23. Rivne. 3–19. (In Ukrainian).

39. Troian S. S., 2015 (a). Metod Edvarda Saida: vid orijentalizmu do postkolonialnykh studii [Edward Said's Method: From Orientalism to Postcolonial Studies]. *Istorychna pamiat*. Vyp. 33. Poltava. 9–16. (In Ukrainian).
40. Troian S., 2015 (b). Oriientalizm i postkolonialnyi dyskurs u konteksti «postmodernistskoho vyklyku» [Orientalism and Postcolonial Discourse in the Context of the “Postmodern Challenge”]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. Vyp. 24. Kyiv. 345–354. (In Ukrainian).
41. Troian S., 2014. Postkolonialni studii: Ukraina v postkolonialnykh doslidzhenniakh [Postcolonial Studies: Ukraine in Postcolonial Studies]. In: *Postkolonializm – Tożsamość – Gender. Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia, pod redakcją Agnieszki Matusiak*. Wrocław. 61–74. (In Ukrainian).
42. Fedun O., 2001. Postkolonialna krytyka v ukrainskomu literaturoznavstvi [Postcolonial Criticism in Ukrainian Literary Studies]. *Slovo i chas*. № 10. 10–13. (In Ukrainian).
43. Fihueira D., 1999. Intelktualni zabavy kompradorskoj intelihtentsii [Intellectual amusements of the comprador intelligentsia]. *Krytyka*. №5 (19). Kyiv. 4–7. (In Ukrainian).
44. Hagen von M., 2004. Imperii, okrainy i diaspory: Evrazija kak antiparadigma dlja postsovetskogo perioda [Empires, Margins and Diasporas: Eurasia as an anti-paradigm for the post-Soviet period]. In: Gerasimov I. V. (ed.). *Novaja imperskaja istorija postsovetskogo prostranstva*. Kazan'. 127–162. (In Russian).
45. Chobaniuk M., 2005. Postkolonialna krytyka [Postcolonial Criticism]. *Literaturoznavchy zbirnyk*. Vyp. 21–22. Kyiv. 99–110. (In Ukrainian).
46. Shishkov V. V., 2013. Izuchenie imperii: ot opredelenija i konceptual'nyh modelej k vyjaveniju paradigm [Studying empire: from definition and conceptual models to identifying a paradigm]. *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Serija: Politologija*. № 1. Moskva. 111–117. (In Russian).
47. Shkandrii M., 2004. *V obimakh imperii: Rosiiska i ukrainska literatury novitnoi doby* [In the Embrace of Empire: Russian and Ukrainian Literature of the Modern Era]. Kyiv. (In Ukrainian).
48. Yurchuk O., 2013. *U tini imperii. Ukrainska literatura u svitli postkolonialnoi teorii* [In the Shadow of Empire. Ukrainian Literature in the Light of Postcolonial Theory]. Kyiv. (In Ukrainian).
49. Hagen von M., 2014. From Imperial Russia to Colonial Ukraine. In: Healy R. (ed.) *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past. (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series.)*. Basingstoke. 173–193. [Online]: Available from: https://chtyvo.org.ua/authors/Mark_von_Hagen/From_Imperial_Russia_to_Colonial_Ukraine_anhl/ [Accessed: 15. 05. 2024]. (In English).
50. Moore D. C., 2001. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? *Toward a Global Postcolonial Critique. Publications of the Modern Language Association. Volume 116, Issue 1: Special Topic: Globalizing Literary Studies*. January. 111–128. [Online]: Available from: <https://www.cambridge.org/core/journals/pmla/article/abs/is-the-post-in-postcolonial-the-post-in-postsoviet-toward-a-global-postcolonial-critique/ECEB08574D64E47E27FC0D11F90538A4> [Accessed: 15.05.2024]. (In English).
51. Shohat E., 1992. Notes on the “Post-Colonial”. *Social Text. No. 31/32, Third World and Post-Colonial Issues*. 99–113. [Online]: Available from: <https://www.jstor.org/stable/466220> [Accessed: 15. 05. 2024]. (In English).